

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ .

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I

Ἡ δικαιοσύνη στήν εὐρεία ἔννοια.— Ἀπό ὅλες τῖς ἀρετὲς ἐκείνη πού ἀπὸ τῆ δική μας σκοπιὰ εἶναι ἀνάγκη ἀναλυτικώτερα νὰ ἐξετάσωμε εἶναι ἡ δικαιοσύνη.

Ὁ Πλάτων ἐβλεπε τὴν δικαιοσύνη σὰν τὴν ἀρχὴ κατὰ τὴν ὁποία κάθε ἄτομο καὶ κάθε πράξη τοῦ ἀτόμου τοποθετεῖται μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο στὴ σωστὴ θέση. Ἔτσι ὁποιαδήποτε ἀρετὴ καὶ ἂν ἐχαρακτήριζε τὴν πράξη, γιὰ νὰ εἶναι σωστὴ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ σκοπιὰ, θὰ ἔπρεπε νὰ διέπεται καὶ ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη. Ἡ δικαιοσύνη ἦταν γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὴ ἀρετὴ. Ἡ ἄποψη αὕτη δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀντίληψη περὶ δικαιοσύνης. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ δικαιοσύνη, στήν εὐρεία τῆς ἔννοια, εἶναι ἡ κοινωνικὴ σκοπιὰ τῶν ἀρετῶν. «Δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶν τελεία, ἀλλ' οὐχὶ ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον». (*Ἠθ. Νικ. 1129 b 26*).

Φυσικὰ καὶ γιὰ τοὺς δυὸ φιλοσόφους, τούτη ἡ ταύτιση τῆς δικαιοσύνης μὲ τὴν κοινωνικὴ ὄψη ὅλων τῶν ἀρετῶν, σημαίνει τὴν κατάσταση, ὅπου ὁ κάθε πολίτης καὶ ἡ δραστηριότητά του καταλαμβάνουν τὴν ἀπολύτως ὀρθὴ θέση στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Στὴν σφαῖρα ὁμοῦ τοῦ σχετικοῦ, ὅπου ὑπάρχει ἀπόσταση μεταξὺ θετικῶν θεσμῶν καὶ δικαιοσύνης, ἐκεῖ, ἀναλόγως μὲ τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸ τῆς πολιτείας, εἶναι ἀπλῶς προσφορώτερη ἡ τοποθέτηση τῶν ἀτόμων ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πού κάθε πολιτεία ἐπιδιώκει καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Σὲ μιὰ τέτοια ἱστορικὴ πολιτεία ἡ κοινωνικὴ σκοπιὰ τῶν ἀρετῶν, πού αὕτη προβάλλει, καὶ ἡ ἱεράρχηση γενικὰ τῶν ἀρετῶν δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἰδεατὴν ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη.— Ἐνῶ ὁμοῦς περιορίζεται σὲ πολὺ γενικὲς σκέψεις ὁ Ἀριστοτέλης γι' αὕτη τὴν εὐρείαν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ἀφιερώνει μακρὲς ἀναλύσεις γιὰ τὴ λεγόμενη στενώτερη ἔννοια τῆς. Ἡ πρώτη καλύπτει ὅλο τὸν χῶρο τῆς ἀρετῆς

ἐν ἀναφορᾷ ὅμως πρὸς τὸν ἕτερον, καλύπτει δηλαδὴ τὴν κοινωνικὴν ὄψιν τῆς ἀρετῆς γενικᾶ. Ἡ δικαιοσύνη στὴ στενώτερη ἔννοια συμπίπτει μὲ τὴν κατὰ δίκαιον ἐνέργειαν τῆς πολιτείας, μὲ τὸν τρόπον ἡ πολιτεία ρυθμίζει τὰ συμφέροντα, τὰ ὑλικά καὶ ἠθικά ἀγαθὰ πού τὰ ἐνσαρκώνουν καὶ τίς σχετικὲς πράξεις ἐκείνων πού ἐξουσιάζει. Λειτουργία τῆς πολιτείας εἶναι νὰ δίνη ἢ νὰ ἀναγνωρίζη στὸν καθέναν ἐκεῖνο πού εἶναι δίκαιο νὰ τοῦ ἀνήκει. Κατ' οὐσίαν, δίνοντας τὸ κῦρος τοῦ νόμου σὲ ὅ,τι ὁ καθένας κατέχει, μοιράζει στὸν καθένα τίτλους καὶ ὑλικά ἀγαθὰ, μοιράζει δικαιώματα, προστατεύοντας τὴν ἐλεύθερη ἀσκήσῃ των. Αὐτὴ ἡ βασικὴ λειτουργία τῆς πολιτείας πρέπει νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι ὁ καθένας πρέπει νὰ λάβῃ ὅ,τι τοῦ ἀξίζει. Ἄν ἡ πολιτεία ἦταν τέλεια, τότε ἡ διανομὴ θὰ συνετελεῖτο σὲ ἀπόλυτη συμφωνία μὲ τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης. Στὶς ἱστορικὲς ὅμως πολιτεῖες ἡ διανομὴ συνετελεῖται ἀνάλογα μὲ τὴν κλίμακα ἀξιῶν πού καθεμίαν ἀναγνωρίζει. Εἶναι δὲ πάντως, διαφορετικὴ σὲ μία δημοκρατία, διαφορετικὴ σὲ μία πλουτοκρατία, διαφορετικὴ σὲ κάθε μορφή πολιτεύματος. Γιατὶ πάντα ἡ κλίμακα τῶν ἀξιῶν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν μορφήν τῆς πολιτείας.

Ἡ ἀνισότης τῶν ἀνίσων.— Ἡ διανεμητικὴ αὐτὴ δικαιοσύνη μιὰ πού ἀποβλέπει στὴν κατ' ἀξίαν διανομὴν, δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσότητος, ὅπως συνήθως τὴν ἀντιλαμβανόμεστε. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅμως, τὸ ἴσον εἶναι ἡ μεσότης ἀνάμεσα στὸ πλεόν καὶ τὸ ἔλασσον, σὲ αὐτὸ πού εἶναι ἢ περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀπὸ ὅ,τι πρέπει. Τὰ δύο ἄκρα αὐτὰ εἶναι ἀνισα καὶ τὸ μέσον εἶναι τὸ ἴσον. Ἡ ἰσότης ἔτσι εἶναι ἰσότης πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ καθενός, ὄχι ἰσότης μεταξὺ στοιχείων μὲ διάφορην ἀξίαν. «Εἰ γὰρ μὴ ἴσοι, οὐκ ἴσα ἔξουσιν, ἀλλ' ἐντεῦθεν αἰ μάχαι καὶ τὰ ἐγκλήματα, ὅταν ἢ ἴσοι μὴ ἴσα ἢ μὴ ἴσοι ἴσα ἔχωσι καὶ νέμονται». (Ἡθ. Νικ. 1131 a 22.)

Ἡ διορθωτικὴ δικαιοσύνη.— Ὅταν σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν συντελεσθῇ ἡ διανομὴ, εἶναι ἀνάγκη νὰ διαφυλαχθῇ ἡ δικαιοσύνη τῆς καὶ γι' αὐτὸ κάθε τι πού τὴν διαταράσσει πρέπει νὰ αἰρεται καὶ νὰ ἐπανέρχωνται τὰ πράγματα στὶς δίκαιες ἀναλογίες πού ὥρισε ἡ διανεμητικὴ λειτουργία τῆς πολιτείας. Αὐτὸ συνετελεῖται μὲ τὴν διορθωτικὴν δικαιοσύνην.

Ἡ διαταραχὴ τῶν καθωρισμένων ἀναλογιῶν θεωρεῖται ὅτι θίγει τὴν ἰσότητα καὶ ἡ ἀποκατάστασις ἀπὸ τὴν διαταραχὴν πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἀποκατάστασις τῆς ἰσότητος. Ὅσο μὲνωμε σὲ αὐτὲς τίς γενικὲς διαπιστώσεις οἱ ἀριστοτελικὲς σκέψεις εἶναι ἀψογες. Ὅταν μπαίνωμε ὅμως σὲ εἰδικώτερες ἀναλύσεις καὶ ὅταν περιορισθῶμε

στά ειδικά παραδείγματα πού ἀναφέρει, μπορούν νά γεννηθοῦν πολλές ἀμφιβολίες.

Τὴν ἀποκατάσταση τῆς διαταραγμένης διανομῆς ποιός τὴν ἀποφασίζει καὶ ποιός τὴν κρίνει; "Ὅπου προέχει τὸ δημόσιο συμφέρον ἀμέσως, τὴν ἀποκατάσταση πρέπει νά τὴν ἀποφασίζῃ καὶ νά τὴν ἐπιχειρῇ ἡ πολιτεία· ὅπου ὅμως δημόσιο συμφέρον εἶναι νά ἀφεθῇ ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν διόρθωση τῆς ἀδικίας στὰ ἄτομα, συγκεκριμένα σὲ αὐτοὺς πού ὑπέστησαν τὴν ἀδικία, τότε κριτὴς γίνεται ὁ ἐνδιαφερόμενος καὶ ἕρθῃ εἶναι αὐτὸ πού αὐτὸς θὰ ἀποφασίσῃ. Καὶ ἂν αὐτὸς ἀποφασίσῃ τὴν μὴ, ἢ τὴν μὴ πλήρη ἀποκατάσταση, αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δίκαιο, γιατί σὲ αὐτὸν ἐμπιστεύθηκε ὁ νόμος τὴν ἀπόφαση αὐτή. Ἐτσι δὲν συμπίπτει πάντα ἡ ἀσκηση τῆς διορθωτικῆς δικαιοσύνης οὔτε μὲ τὸ ἴσο, οὔτε μὲ τὸ καθ' αὐτὸ δίκαιο. Ἐξαρτᾶται ὅμως ἀπὸ κάποια κρίση εἴτε τῆς πολιτείας ὅταν προέχῃ τὸ δημόσιο συμφέρον, εἴτε τοῦ ἰδιώτου, ὅταν προέχῃ τὸ ἰδιωτικό. Ἡ ἀρχὴ ὅμως τῆς διόρθωσης τοῦ ἀδίκου, τῆς ἐπαναφορᾶς σὲ ὅ,τι ἔκρινε ὡς δίκαιον ἢ διανεμητικὴ δικαιοσύνη, αὐτὴ διατηρεῖ τὸ κύρος της.

Τὸ ποινικὸ δίκαιο.— Ὑπάρχουν ὅμως διαταραχὲς τῆς τάξης αὐτῆς πού δὲν ἐπιδέχονται διόρθωση, εἴτε γιατί τὸ γενόμενον κακὸ ἀπὸ τὴ φύση του δὲν διορθώνεται, εἴτε γιατί ἡ διόρθωση τοῦ κακοῦ δὲν ἀρκεῖ. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἐγκλημάτων. Ἐκεῖ, πέρα ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ζημιᾶς, ἂν αὐτὸ εἶναι ἐφικτό, ἐπιβάλλεται μιὰ πρόσθετη κύρωση, ἢ ποινὴ.

Δὲν φαίνεται νά ὑπάγῃ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ποινικὸ δίκαιο στὶς δυὸ βασικὲς κατηγορίες τῆς δικαιοσύνης πού ἐκθέσαμε, παρὰ μόνο καθ' ὅσον τὸ ἐγκλημα ἔχει τὴν ἐννοια τῆς ζημιᾶς πού μπορεῖ καὶ πρέπει νά ἀποκατασταθῇ, κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς διορθωτικῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν εἶναι, ὅπως ἡ ἀπονομὴ τιμῶν, κίνητρο στὰ χέρια τῆς πολιτείας γιὰ νά πράττουν τὸ δίκαιον οἱ πολῖτες. «Χρήσιμον δὲ καὶ τοῖς νομοθετοῦσι πρὸς τε τὰς τιμὰς καὶ τὰς κολάσεις». (*Ἡθ. Νικ.* 1109 b 34). "Ὅσους δὲν πείθονται εἴτε στὸ λόγο εἴτε στοὺς ἐπαίνους, αὐτοὺς θὰ τοὺς πειθαναγκάσῃ ἢ ποινὴ. «Οἱ γὰρ πολλοὶ ἀνάγκη μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσι καὶ ζημίαις ἢ τῷ καλῷ. Διόπερ οἶονταί τινες τοὺς νομοθετοῦντας δεῖν μὲν παρακαλεῖν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ προτρέπεσθαι τοῦ καλοῦ χάριν, ὡς ἐπακουσομένων τῶν ἐπεικῶς τοῖς ἔθεσιν προηγμένων, ἀπειθοῦσι δὲ καὶ ἀφυστέροις οὖσιν κολάσεις τε καὶ τιμωρίας ἐπιτιθέναι, τοὺς δι' ἀνιάτους ὅλως ἐξορίζειν· τὸν μὲν γὰρ ἐπεικῶς καὶ πρὸς τὸ καλὸν ζῶντα τῷ λόγῳ πειθαρχήσειν, τὸν δὲ φαῦλον ἡδονῆς ὀρεγόμενον κολάζεσθαι ὡσπερ ὑποζύγιον» (*Ἡθ. Νικ.* 1180 a 8). Εἶναι φανερόν ὅτι γιὰ τὸν Ἀρι-

στοτέλη, ἢ ποινὴ εἶναι πρὸ παντὸς μέσον παιδείας, μέσον τοῦ καθοδηγεῖ, μὲ τὴν ψυχολογικὴν βία τοῦ ἀσκεῖ, πρὸς τὴν ὀρθὴ συμπεριφορά. Γι' αὐτὸ καὶ ἄλλοῦ σημειώνει ὅτι «αἱ κολάσεις», οἱ ποινὲς αἰατρεῖα, γὰρ τινὲς εἰσιν». (*Ἡθ. Νικ. 1104 b 17*). Χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τὴ θεωρίαν τῆς γενικῆς ἢ τῆς εἰδικῆς προλήψεως ὅπως τὸ μπορούμε γιὰ τὸν Πλάτωνα (*Νομ. ια'. 934 a., θ' 862 d*) εἶναι βέβαιο πὼς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθώντας σὲ αὐτὸ τὸ διδάσκαλό του, ὑποστηρίζει μὲ πολὺ γενικὲς σκέψεις τὴ θεωρίαν τῆς προλήψεως.

II

Πολιτικὸ καὶ φυσικὸ δίκαιο.— Ἡ διανομὴ κατὰ δίκαιον καὶ ἡ ἐπαγόρθωσις τῆς ἀδικίας εἶναι στὴν πραγματικότητά ἐργα τοῦ ἐπιτελεῖ κάποιος, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἡ πολιτεία μὲ τοὺς νόμους καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς. Εἶναι ἀνάγκη τὸ περιεχόμενον τῆς διανεμητικῆς καὶ τῆς διορθωτικῆς δικαιοσύνης νὰ γίνῃ καὶ περιεχόμενον τῶν νόμων τῆς πολιτείας, τοῦ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πολιτικοῦ δικαίου.

Θεωρώντας τὸ πολιτικὸ δίκαιο στὴν ὁλότητά του ὁ Ἀριστοτέλης τὸ διατέμνει κατὰ τρεῖς κατευθύνσεις. Ἐν πρώτοις τὸ χωρίζει σὲ φυσικὸ καὶ νομικὸ δίκαιο (*Ἡθ. Νικομ. 1134 b 18*). Ἡ ἔννοια τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἰδιότυπη, γιὰ τὴν ῥῆσιν ὅτι φυσικὸ δίκαιο εἶναι τὸ «πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν» μπορεῖ νὰ νομισθῇ ὅτι φυσικὸ δίκαιον εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀμετάβλητους κανόνες, τοῦ ἀπὸ τὴ φύσιν τῶν πραγμάτων παντοῦ καὶ πάντοτε ἐπιβάλλοντα ὡς δίκαιο. Ἐν τούτοις ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται ὅτι τοῦτο εἶναι πλάνη, διότι καὶ οἱ κανόνες τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι μεταβλητοί. Μεταξὺ θεῶν μπορεῖ νὰ ἰσχύσουν ἀμετάβλητοι κανόνες· μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τέτοιοι κανόνες δὲν ὑπάρχουν. Ἔτσι, φαίνεται νὰ παραδέχεται, ὅπως οἱ νεώτεροι, ἓνα φυσικὸ δίκαιο μὲ μεταβλητὰ περιεχόμενα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ φυσικὸ δίκαιο συμπίπτει μὲ τὸ νομικὸ δίκαιο τοῦ θέτουν οἱ ἄνθρωποι, τὸ θετικὸ λεγόμενον δίκαιο. Ὁ λόγος τῆς ἰσχύος τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι μία ἠθικὴ καὶ λογικὴ ἀναγκαιότητα· εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου κατ' ἀνάγκην πρέπει σὲ κάθε περίπτωσιν νὰ παραδεχθῶμε ὡς δίκαιο. Ἐνῶ ὁ λόγος ἰσχύος τοῦ θετικοῦ δικαίου εἶναι «κατὰ συνθήκην»· εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι θεσπίσθηκε ἀπὸ κάποια πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ἄν ἡ τελευταία αὐτὴ εἶχε γιὰ μόνον ὄδηγὸν τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, τότε τὸ θετικὸ δίκαιο θὰ συνέπιπτε μὲ τὸ

φυσικό. Γιατί σε κάθε περίπτωση ένα είναι το άριστο δίκαιο και η άριστη πολιτεία (*Ἡθ. Νικ. 1135 a 4*).

Ἡ διαίρεση αὐτὴ φυσικοῦ καὶ νομικοῦ δικαίου γίνεται με βάση τὸ λόγο τῆς ἰσχύος του. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμοίως ἐπιχειρεῖ στὴ «Ρητορική» του καὶ μιὰν ἄλλη διαίρεση ποὺ γίνεται με βάση τὴν ἔκταση τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου, τὴν διάκριση μεταξύ «κοινοῦ» καὶ «ἰδίου» δικαίου, ποὺ, κατὰ κάποιον τρόπον συμπίπτει με τὴν πρώτη διάκριση. «Λέγω δὲ νόμον, τὸν μὲν ἴδιον, τὸν δὲ κοινόν· ἴδιον μὲν τὸν ἐκάστοις ὠρισμένον πρὸς αὐτούς, κοινόν δὲ τὸν κατὰ φύσιν (*Ρητορ. 1373 b 4*) Ἐρμηνεύοντας δὲ ἐν συνεχείᾳ τὸ κατὰ φύσιν λέγει: «Ἔστι γὰρ ὁ μαντεύονται τι πάντες φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, καὶν μηδεμίᾳ κοινω- νία πρὸς ἀλλήλους ἢ μηδὲ συνθήκη». Με βάση ἔτσι τὴν ἔκταση τῆς ἰσχύος, τὸ δίκαιον χωρίζεται σὲ δίκαιο ποὺ ἰσχύει σὲ κάθε χωριστὰ πολιτεία ἢ γενικώτερα σὲ κάθε χωριστὰ τόπο καὶ σὲ δίκαιο ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη, γιὰ νὰ ἰσχύη, νὰ ἔχη συνομολογηθῆ ἢ νὰ ἔχη τεθῆ καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἰσχύει παντοῦ, εἶναι κοινὸ δίκαιο ὅλων τῶν πολιτειῶν καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Τὸ κοινὸ δίκαιο εἶναι λοιπὸν τὸ ἴδιο τὸ φύσει δίκαιο, μόνον ποὺ ἐδῶ θεωρεῖται ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ λόγου τῆς ἰσχύος του, ἀλλὰ τῆς ἐκτάσεως τῆς ἰσχύος του.

Τελευταία εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ γραπτὸ καὶ σὲ ἀγραφο δίκαιο. Τὸ γραπτὸ δίκαιο εἶναι πάντα δίκαιο τεθειμένον ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, καὶ ἐπομένως νομικὸ καὶ εἰδικῆς ἰσχύος, ἴδιον δίκαιον. Ἀντίθετα τὸ ἀγραφο δίκαιο μπορεῖ νὰ εἶναι νομικὸ καὶ ἴδιον δίκαιον, ὅπως τὸ ἔθιμικὸ δίκαιο· μπορεῖ ὁμοίως νὰ εἶναι καὶ φυσικὸ δίκαιο. Τὸ τελευταῖο εἶναι ὁλόκληρο ἀγραφο.

Ἡ ἐπιείκεια.— Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ξέρει ὅτι μπορεῖ νὰ συγκρούεται με τὸ θετικὸ δίκαιο κάθε πολιτείας καὶ ὅτι μόνον στὴν ἄριστη πολιτεία φυσικὸ καὶ θετικὸ δίκαιο συμπίπτουν. Στὶς ἄλλες πολιτεῖες τὸ θετικὸ δίκαιο δὲν εἶναι τὸ ἄριστο, γιατί δὲν ἀποτελεῖ πραγματοποίηση τῆς ἰδέας, ἀλλὰ ἀποβλέπει σὲ ἄλλους σχετικῆς ἀξίας σκοπούς. Καὶ γι' αὐτὸ δημιουργεῖται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θετικοῦ δικαίου συχνὰ μιὰ κατάσταση ποὺ προκαλεῖ ἠθικὲς ἀντιδράσεις. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἐπεισόδιο τῆς Ἀντιγόνης καὶ στοὺς γνωστοὺς στίχους της δείχνει πὼς εἶχε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ δικαίου γεγονότος. Ἀλλὰ συνεχίζοντας τὶς σκέψεις ποὺ ὁ Πλάτων ἀναπτύσσει στὸν Πολιτικὸ του (*294 a*), ἀναλύει καὶ τὴν ἄλλη βασικὴ αἰτία, ἐνεκα

της οποίας, κατά την εφαρμογή του θετικού δικαίου, ανακύπτει μία αντινομία μεταξύ των όρισμών του νόμου και της λύσης που υπαγορεύει ή δικαιοσύνη και το φυσικό δίκαιο. «Ο μὲν νόμος καθόλου πᾶς, περὶ ἐνίων δὲ οὐχ οἷον ὀρθῶς εἰπεῖν καθόλου». (ἮΘ. Νικ. 1137 b 13). Είναι φανερό ότι ο νόμος, που κατ' ἀνάγκη διατυπώνει γενικούς όρισμούς, δὲν προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἀπειρότητα τῶν μορφῶν που προσλαμβάνει ἡ κοινωνικὴ πράξη. Κατ' ἀνάγκη ἡ προσαρμογή του στα πράγματα εἶναι ἀτελής και σὲ ἀρχετὲς περιπτώσεις προσκρούει στὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ και ὁ νόμος πρέπει νὰ εἶναι γενικός και ἡ λύση κάθε θέματος που καλύπτει πρέπει νὰ εἶναι δίκαιη. Για νὰ κατορθωθῆ αὐτό, κατ' ἀνάγκη, στίς συγκεκριμένες περιπτώσεις, ὅπου ἐμφανίζεται ἄδικος ὁ γενικός όρισμός, θὰ ἐπανορθώνεται ὁ νόμος, θὰ ἐφαρμόζεται δηλαδή λύση σύμφωνη ὄχι μὲ τὸν γενικὸν όρισμό, ἀλλὰ μὲ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Αὐτὴ τὴν λύση ἄλλωστε θὰ ἔδινε και ὁ ἴδιος νομοθέτης ἂν ἦταν ἐκεῖ παρὼν και εἶχε ὑπ' ὄψη τὴν συγκεκριμένη περίπτωση «ὅ καὶν ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρὼν και εἶ ἤδει, ἐνομοθέτησεν ἂν». (ἮΘ. Νικ. 1137 b 22). Αὐτὸς ὁ διάφορος ἀπὸ τὸν νόμον όρισμός, που πρέπει ἔτσι νὰ ἐπιβάλλεται, ὀνομάζεται τὸ ἐπιεικὲς.

Τὸ ἐπιεικὲς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετο, σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις, πρὸς τὸν γενικὸν όρισμό του νόμου, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὸ δίκαιο. Τὸ ἐπιεικὲς εἶναι δίκαιο, ἀλλὰ ἓνα καλύτερο για τὴν περίσταση δίκαιο «τό τε γὰρ ἐπιεικὲς δικαίου τινὸς ὄν βέλτιον ἐστὶ δίκαιον». (ἮΘ, Νικ. 1137 b 8). Τὸ ἐπιεικὲς ἀνήκει λογικῶς στὸ ἴδιο τὸ γένος μὲ τὸν νόμο, μόνον που κατὰ τίς περιστάσεις ἀποτελεῖ βελτίωση του νόμου. Τὸ ἐπιεικὲς εἶναι «οὐ τὸ κατὰ νόμον..., ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου». (ἮΘ. Νικ. 1137 b 12). Τέτοια δίνει λύση ὁ Ἀριστοτέλης στὸ κρίσιμο τοῦτο πρόβλημα τῆς ἐπιεικειας. Είναι ἡ λύση που δίνει και ὁ ρωμαῖος μὲ τὴν ἔννοια τῆς *aequitas*. Είναι ἡ ἴδια λύση που δίνουν πολλοὶ σύγχρονοι νομοθέτες και ἑρμηνευτὲς του δικαίου. Είναι ἡ μόνη λύση που αἶρει τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀναπότρεπτη ἀντινομία τῆς γενικότητας του νόμου και τῆς ἀτομικότητας τῶν περιπτώσεων που ρυθμίζονται ἀπὸ αὐτόν.

Ἡ ἐπιείκεια δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἄμεση διεΐσδυση τῆς δικαιοσύνης στὴ ρύθμιση συγκεκριμένων περιστατικῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Και μὲ τὴν τέτοια διεΐσδυση ἀπὸ τὸν πραιτῶρα ὡς τοὺς σύγχρονους νομοθέτες και ἑρμηνευτὲς κατορθώνεται ἡ σχετικὴ ἄρση

αὐτῆς τῆς τραγικῆς ἀντινομίας μεταξύ δικαίου καὶ δικαιοσύνης, πού ὁ Πλάτων πρῶτος ἐπεσήμανε καὶ μὲ τέτοια ὀξύνοια καθώρισε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

Ὁ δίκαιος πρέπει νὰ εἶναι ἐπιεικής. Πρέπει καὶ ὅταν ὁ νόμος στὴν γενικότητά του τὸν ὠφελεῖ, νὰ μὴν χρησιμοποιήσῃ τὴν ἀκαμψία του, ἀλλὰ νὰ σταθῇ στὸ κρεῖττον δίκαιον, στὸ ἐπιεικές, σὲ αὐτὸ πού ἀνταποκρίνεται πληρέστερα στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ'.

Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΩΝ

I

Εἰσαγωγή στὰ «Πολιτικά».—“Ὡς τώρα μιλήσαμε γιὰ τὴν ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης χωρὶς νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψη τὸ χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο ἡ δικαιοσύνη τελεῖται, χωρὶς νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ κύριο ὑποκείμενο ποὺ ἀσκεῖ δικαιοσύνη, τὴν πολιτεία. Αὐτὸ ἐγένε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκθέσωμε παρατακτικά, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, θέματα ποὺ στὴν πραγματικότητα συνυπάρχουν.

Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ὁλόκληρη ἡ ἀρετὴ στὴν κοινωνικὴ τῆς τάξης, εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ ποὺ πρέπει νὰ διέπῃ τὴν κοινωνικὴ τάξη. Λέει ὁ Ἀριστοτέλης: «Ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικὸν ἢ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν· ἡ δὲ δίκη τοῦ δικαίου κρίσις» (*Ἠθ. Νικ.* 1253 a 39). Εἶναι δὲ πολιτικὸν ἡ δικαιοσύνη, γιὰτὶ ἡ πολιτικὴ κοινωνία, ὡς ἡ ἐντελέστερη, ἡ ὠλοκληρωμένη μορφή τῆς κοινωνίας, εἶναι καὶ τὸ προσφορώτερο πλαίσιο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς δικαιοσύνης.

Ὁ Ἀριστοτέλης διαιρεῖ σὲ δυὸ κύρια μέρη τὴν πρακτικὴ του φιλοσοφία, στὰ Ἠθικά του, ποὺ μᾶς παραδόθηκαν σὲ τρεῖς μορφές, τὰ Μεγάλα Ἠθικά, τὰ Ἠθικά Εὐδήμια καὶ πρὸ παντός τὰ Ἠθικά Νικομάχεια, καὶ στὰ Πολιτικά του. Τὴν ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Ἠθικά του. Στὰ Πολιτικά του πραγματεύεται τὸ πρόβλημα τῆς πολιτείας καὶ ὄντολογικὰ καὶ δεοντολογικὰ, ἐρευνώντας πῶς ἔχουν οἱ πραγματικὲς πολιτεῖες καὶ ποιὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἰδεατὴ πολιτεία.

Τὰ μέρη τῆς πολιτείας.— Ὁ Ἀριστοτέλης καθορίζει τὴ μέθοδο ἐρεύνης ποὺ ἀκολουθεῖ, δίνοντας ἔτσι καὶ ἓνα δεῖγμα μεθοδολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν γενικά. «Ὡσπερ γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τὸ σύνθετον μέχρι τῶν ἀσυνθέτων ἀνάγκη διαιρεῖν (ταῦτα γὰρ ἐλάχιστα μέρη τοῦ παντός) οὕτω καὶ πάλιν ἐξ ὧν σύγκειται σκο-

ποῦντες ὀψόμεθα...». (*Ἡθ. Νικ. 1252 a 18*). Τὸ ἐλάχιστον αὐτὸ μόνον εἶναι τὸ ἄτομο ποῦ μόνον δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ. Κατ' ἀνάγκην συνδυάζεται τὸ ἄρρεν μὲ τὸ θῆλυ. Κατ' ἀνάγκην ὅμως συνδυάζεται καὶ τὸ ἄρχον μὲ τὸ ἀρχόμενον, τὸ φύσει δεσπόζον καὶ τὸ φύσει δοῦλον. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχουν φύσει ἄρχοντες καὶ φύσει δοῦλοι, ἀπαραίτητοι γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῇ μὲ τὴ γυναῖκα καὶ τὰ παιδιὰ ἡ πρώτη κοινωνικὴ μονάδα ἡ οἰκία, ἡ οἰκογένεια. Ἀκολουθεῖ ὕστερα «ἡ ἐκ πλειόνων οἰκιῶν κοινωνία», ἡ κώμη ποῦ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φυσικὴ ἀνάπτυξη τῆς οἰκογένειας.

Ὁ ὄρισμός τῆς πολιτείας— «Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν, κοινωνία τέλειος πόλις». Ἡ πόλις ὅμως δὲν διαφέρει μόνον ποσοτικὰ ἀπὸ τῆς μικρότερας κοινωνικῆς ἐνώσεως, ἀπὸ τῆς ὁποῖας πηγάζει, ἀλλὰ καὶ ποιοτικὰ. Καὶ ἡ ποιοτικὴ αὐτὴ διαφορὰ ἐγκεῖται στὴν αὐτάρκεια τῆς. Μέσα στὴν πόλιν ἱκανοποιοῦνται ὅλες οἱ ὑλικὲς καὶ ἠθικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλὰ καὶ ἡ πόλις ὡς ὁλότητα δὲν χρειάζεται τίποτα ἔξω ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ αὐτάρκεια αὐτὴ εἶναι τὸ τέρμα μιᾶς ἐξέλιξης αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένης ἀλλὰ εἶναι καὶ σκοπός. Ὁ ἀνθρώπος χρειάζεται ἀλλὰ καὶ ἐπιδιώκει τὴν κοινωνικὴν ζωὴν· ἐπιδιώκει νὰ δημιουργήσῃ μιὰν αὐτάρκη κοινωνία, τὴν πόλιν, γιὰ τὴν εἶναι φύσει «ζῶον πολιτικόν» (*Ἡθ. Νικ. 1253 a 3*). Ἀλλὰ ἡ αὐτάρκεια δὲν εἶναι καὶ ὁ τελικὸς σκοπός, ἀλλὰ ἕνας προτελικὸς σκοπός καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ ὁ ἀναγκαῖος ὄρος. Τελικὰ ἡ πολιτεία ἀποβλέπει στὸ «εὖ ζῆν» «Τέλος μὲν οὖν πόλεως τὸ εὖ ζῆν», (*Πολιτ. 1280 b 39, 1278 b 22, 1252 b 31*). Μόνον ὅπου ἡ αὐτάρκεια νοεῖται ὡς στοιχεῖο τοῦ «εὖ ζῆν», μπορεῖ νὰ νοηθῇ καὶ ὡς τελικὸς σκοπός, ὅπως στὴ ρῆσιν «Ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους» (*Πολιτ. 1280 b 33*).

Ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας.— Τοῦτο τὸ εὖ ζῆν εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ζῆν κατ' ἀρετὴν (*1280 b 5*). Ἡ πρώτη γι' αὐτὸ φροντίδα τῆς ἀληθινῆς πολιτείας εἶναι ἡ ἀρετὴ (*1280 b 5*) καὶ ἐπομένως καὶ ἡ παιδεία πρὸς ἀρετὴν. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἔτσι ἀπαραίτητος ὄρος, ὄχι βέβαια ὁ μόνος, ἀλλὰ ὁ κύριος γιὰ νὰ προχωρήσῃ κανεὶς πρὸς τὴν εὐδαιμονία, ποῦ εἶναι ὁ σκοπὸς κάθε ἀνθρώπινης πράξεως. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀρετὴ δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὸν ὀρθὸν λόγον, δὲν χωρίζεται ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἡ εὐδαιμονία.

Τὰ τέλη τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς πολιτείας κατ' ἀρχὴν φαίνονται νὰ συμπίπτουν. Ἡ ἴδια ἀρετὴ ὁδηγεῖ στὴν ἴδια εὐδαιμονία· καὶ ὅμως ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς ποῦ πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν. Καὶ πρῶτα, οὔτε ἡ ἀρετὴ, οὔτε ἡ εὐδαιμονία δὲν τελει-

οὔνται στὸ ἄτομο, ἀλλὰ μόνον στὴν πολιτεία. Μιλώντας γιὰ τὸ «τέλος» λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «Εἴ γὰρ καὶ ταῦτόν ἐστὶν ἐνὶ καὶ πόλει, μείζον τι καὶ τελειώτερον τὸ τῆς πόλεως φαίνεται καὶ λαβεῖν καὶ σώζειν, ἀγαπητόν μὲν γὰρ καὶ ἐνὶ μόνῳ, κάλλιον δὲ καὶ θειότερον ἔθνεϊ καὶ πόλεσιν». (*Ἠθ. Νικ.* 1094 b 7). Μόνο μέσα στὴν πόλη ἀσκεῖται ὀλοκληρωτικὰ ἡ ἀρετὴ, μόνον ἐκεῖ μπορεῖ νὰ δείξῃ τὴν ἠθικὴ του ἀντοχὴ ὁ ἄνθρωπος. Μόνον ἐκεῖ συντρέχουν καὶ οἱ ὅροι τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐννομηστικῆς τάξεως, ποὺ ἐθίζουσιν τὸν ἄνθρωπο νὰ ζῆ ἐνάρετα. Ὅπου αὐτοί, κατὰ κάποιο μέτρο, οἱ ὅροι δὲν συντρέχουν, δὲν ἔχομε κατ' οὐσίαν πολιτεία, ἀλλὰ μιὰν ἀπλὴν ἐπιμαχίαν, ποὺ ὀργανώνει τὴν συνύπαρξιν μερικῶν ἀνθρώπων ἢ μερικῶν ομάδων (1280 b 52). Εἶναι περιττό, βέβαια, νὰ τονισθῇ ὅτι αὐτὰ ὅλα ὀλοκληρώνονται στὴν ἰδεατὴ πολιτεία, τῆς ὁποίας σκοπὸς εἶναι ἡ ἀρετὴ στὴν ἐντελέστερην μορφή καὶ ἡ ἀληθινὴ εὐδαιμονία ποὺ ἀπὸ αὐτὴν πηγάζει. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως, πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἰδεατὴ πολιτεία, ἀντιμετωπίζει καὶ τὶς πολιτεῖες τὶς πραγματικὰ καὶ θέλει μέσα στὴ σφαῖρα αὐτὴ τοῦ σχετικοῦ νὰ προσδιορίσῃ πρῶτα τὸ σκοπὸ τῶν διαφορῶν πολιτειῶν καὶ τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὁ σκοπὸς αὐτὸς πραγματοποιεῖται καλλίτερα. Γιὰ ἕναν ὅμως σχετικῆς ἀξίας σκοπὸ μέσα πρόσφορα εἶναι μέσα ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀρετὴ. Στὰ μέσα αὐτὰ ἡ καθαρὴ ἀρετὴ ὑποκαθίσταται ἀπὸ ποικίλες πολιτικὰς ἀρετὰς, ποὺ ἀποκλίνουν καὶ ὕστεροῦν ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀρετὴ. Εἶναι ἀρετὰς κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι εἶναι τὰ πρόσφορα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν σχετικῆς ἀξίας σκοπῶν μιᾶς ἀτελοῦς πολιτείας.

Προβλήματα καὶ διάρθρωση τῶν Πολιτικῶν.— Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἔτσι, ἀνακύπτουν δυὸ χωριστὰ προβλήματα. Τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεατῆς πολιτείας ποὺ ὀδηγεῖ διὰ τῆς καθαρῆς ἀρετῆς στὴν ἀπόλυτην εὐδαιμονία καὶ τὸ πρόβλημα τῶν μὴ ἰδεατῶν πολιτειῶν, ποὺ ἔχει κάθεμιὰ τους τὴ δικὴ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς, ποὺ δὲν εἶναι ἡ τέλεια καὶ ποὺ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ σχετικὴν εὐημερία.

Χωρὶς νὰ εἰσέλθῃ κανεὶς στὸ τόσο ἐπίμαχο πρόβλημα τῆς δομῆς τῶν Πολιτικῶν, τῆς πληρότητος τοῦ κειμένου καὶ τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων στὸ ὁποῖον διαιρεῖται, σκόπιμον εἶναι νὰ ἐξετάσωμε πρῶτα τὸ πολυσύνθετο σύμπλεγμα τῶν ἱστορικῶν πολιτειῶν, καὶ τὰ κυριώτερα σχεδιάσματα πολιτευμάτων καὶ ἀφοῦ αὐτὰ τὰ δυὸ τὰ ἀναλύσωμε καὶ τὰ ἐξετάσωμε κριτικὰ, νὰ προχωρήσωμε στὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἀριστῆς, τῆς ἰδεατῆς πολιτείας.

Διάρκεια καὶ συνέχεια τῆς πολιτείας.— Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν εἰδικώτερην τούτην ἔρευνα προτάσσομαι μερικὰ παρατηρήσεις ποὺ ἰσχύουσιν γιὰ κάθε πολιτεία.

“Έως τώρα τονίσθηκε ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων πού ἔχει ὡς βασικὸ γνῶρισμα τὴν αὐτάρκεια, ὅτι ἡ κοινωνία αὐτὴ ἔγινε τοῦ ζῆν ἕνεκεν, ἀλλὰ ὅτι τὸ τέλος τῆς εἶναι τὸ εὖ ζῆν καὶ ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὸ εὖ ζῆν εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἀρετῆς. Ὑπάρχουν ὅμως πολιτεῖες, πού σκοπὸ τους δὲν ἔχουν τὴν τέλεια ἀρετῆ», ἀλλὰ μιὰν ἀρετῆ σχετικῆς ἀξίας, πού κατὰ τὸν πλατωνικὸ λόγο ἀπλῶς μετέχει τῆς τέλει ἀρετῆς. “Ολες ὅμως αὐτὲς οἱ πολιτεῖες καὶ ἡ τέλεια καὶ οἱ ἀτελεῖς ἔχουν μερικὰ κοινὰ γνῶρίσματα πού συμβάλλουν στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας τῆς πολιτείας.

Προσδιορίζοντας πρῶτα ἀρνητικὰ τὴν πολιτεία τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι δὲν συμπίπτει μὲ τὸ σύνολο τῶν ἀτόμων πού τὴν ἀπαρτίζουν. Τὰ άτομα παρέρχονται καὶ αὐτὴ συνεχίζει ἀδιάπτωτα τὴν ὑπαρξή της, ὅπως τὰ ποτάμια εἶναι τὰ ἴδια, ὅσο καὶ ἂν ἀλλάζη τὸ νερὸ τους (Πολ. 1276 a 37). Ἡ πολιτεία εἶναι συνέχεια ζωῆς καὶ αὐτὴν τὴ διασφαλίζουν ὅχι τὰ ὑλικά στοιχεῖα τῆς, ἀλλὰ τὸ πολίτευμά της. «Φανερόν ὅτι μάλιστα λεκτέον τὴν αὐτὴν πόλιν εἰς τὴν πολιτείαν βλέποντας» (1276 b 11). Οὐσία ἐπομένως τῆς πόλης εἶναι τὸ πολίτευμα. “Ὅσο αὐτὸ δὲν ἀλλάζει, δὲν ἔχει σημασία ἂν ἀλλάζουν τὰ ὑλικά της συστατικά. “Ὅταν ὅμως αὐτὸ ἀλλάζει, τότε ἀλλάζει ἡ πολιτεία καὶ ἂν ἀκόμη ὅλα τὰ ὑλικά της συστατικά ἔμειναν τὰ ἴδια. “Ἔτσι συμβαίνει καὶ στὸ χορὸ τοῦ θεάτρου πού, καὶ ἂν ἀποτελεῖται ἀπὸ τους ἴδιους ἀκριβῶς ἀνθρώπους, ἄλλοτε μπορεῖ νὰ εἶναι τραγικὸς καὶ ἄλλοτε κωμικὸς (1276 b 5). Τὸ πολίτευμα εἶναι ἡ μορφή τῆς πολιτείας καὶ, σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ φιλοσοφικὴ σύλληψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ μορφή ἀποτελεῖ τὴν οὐσία, τὴν ἔννοια ἑνὸς ἀντικειμένου.

Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη.— Ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἐννοιολογικὸ προσδιορισμὸ τῆς πολιτείας συνάγεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη. Πολίτης δὲν εἶναι ἐκεῖνος πού συμμετέχει στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς πόλεως, πού κατοικεῖ ἢ ἐργάζεται ἐκεῖ, ἀλλὰ ἐκεῖνος πού εἶναι ὀργανικὸ στοιχεῖο τοῦ πολιτεύματός της. Πολῖτες συνεπῶς εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀσκοῦν πολιτειακὰ λειτουργήματα καὶ στὶς δημοκρατίες εἰδικώτερα πού ἐκλέγουν τοὺς ἄρχοντες τῆς πολιτείας καὶ μετέχουν στὴν ἀσκηση τῆς δικαστικῆς λειτουργίας «Πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς (1275 a 22).

II

Διάκριση τῶν πολιτειῶν.— “Ὅπως ἡ πόλη προσδιορίζεται

ἀπὸ τὸ πολίτευμα, ἔτσι καὶ τὸ πολίτευμα προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. «Ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. Κύριον μὲν πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως. Πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία» (1278 b 9). Σὲ τοῦτον τὸν κλασσικὸν ὄρισμὸ τοῦ πολιτεύματος συγκεφαλαιώνονται ὅσα στὰ προηγούμενα ἀναπτύξαμε.

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πῶς τὰ εἶδη τοῦ πολιτεύματος δὲν εἶναι παρὰ τὰ εἶδη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Καὶ τὰ εἶδη αὐτὰ ἀναφέρονται στὰ πρόσωπα τῶν φορέων τῆς. Διαφέρουν οἱ πολιτικὲς ἐξουσίες καὶ συνακόλουθα καὶ τὰ πολιτεύματα καὶ οἱ πολιτεῖες ἀναλόγως τῆς ἠθικῆς ποιότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀριθμητικῆς συγκρότησης τῶν φορέων τῆς.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα μπορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ προχωρήσῃ στὴ διάκριση τῶν πραγματικῶν πολιτειῶν σὲ ἕξι κατηγορίες. Πρῶτα διακρίνονται οἱ πολιτεῖες ποὺ ἔχουν ὡς κύριο σκοπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ συνόλου, ποὺ ἔτσι χωρὶς νὰ εἶναι τέλειες πολιτεῖες, ἀνταποκρίνονται, ἔστω καὶ μερικὰ, στὸ σκοπὸ τοῦ εὖ ζῆν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀπὸ τίς πολιτεῖες, ποὺ δὲν ὑπηρετοῦν αὐτὸν τὸν σκοπὸ. «Φανερόν τοίνυν ὡς ὅσαι μὲν πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν, αὗται μὲν ὀρθαὶ τυγχάνουσιν οὔσαι κατὰ τὸ ἀπλῶς δίκαιον, ὅσαι δὲ τὸ σφέτερον μόνον τῶν ἀρχόντων, ἡμαρτημέναι πᾶσαι καὶ παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν». (1279 a 18). Μὲ κριτήριον τὸ εὖ ζῆν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, χωρίζονται ἔτσι οἱ ἱστορικὲς πολιτεῖες σὲ ὀρθῆς καὶ ἡμαρτημένες ἢ παρεκβάσεις πολιτειῶν. Ἐν συνεχείᾳ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς δύο κατηγορίες διαιρεῖται σὲ τρία εἶδη πολιτειῶν ἀναλόγως τῆς ἀριθμητικῆς συγκρότησης τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἂν εἶναι δηλαδὴ οἱ φορεῖς αὐτοὶ ἓνας ἄνθρωπος, ἢ πολλοί, ἢ ὅλοι. Ἔτσι φθάνομε σὲ ἕξι κατηγορίες πολιτειῶν, τριῶν ὀρθῶν, τὴν βασιλεία, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴν λεγόμενὴ πολιτεία ποὺ ἀνταποκρίνεται σὲ ὅ,τι ἐμεῖς θὰ ὠνομάζαμε ὀρθὴ δημοκρατία καὶ τριῶν παρεκβατικῶν, τὴν τυραννίδα, τὴν ὀλιγαρχία καὶ τὴ δημοκρατία, ποὺ σήμερα θὰ ὠνομάζαμε ὀχλοκρατία. (1279 a κ. ἐ., 1289 a 26).

Ἡ δικαίωση τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν.— Μὲ βάση αὐτὴν τὴ διάκριση τῶν πολιτειῶν θὰ προχωρήσωμε στὴν ἀνάπτυξή μας, ἂν καὶ σὲ ἄλλα χωρία τῶν πολιτικῶν φαίνεται πῶς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐμμένει ἀπόλυτα σὲ αὐτὲς τίς διακρίσεις (δὲς π. χ. *Ρητορικὴ* 1365 b 29).

Ἀφήνοντας τὴν ἰδεατὴ πολιτεία κατὰ μέρος, ποὺ ἡ δικαίωσή της εἶναι δεδομένη, τίθεται τὸ ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ δικαίωση τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν ποὺ μποροῦν νὰ ἐμφανισθοῦν στὴν ἱστορία.

Ἡ βασιλεία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μιὰ μπορεῖ νὰ ἔχη δικαίωση, τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀνδρὸς ποὺ ξεχωρίζει κατ' ἀρετὴν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους. Μὲ τοῦτο ὡς δεδομένο μία εἶναι καὶ ἡ ὀρθὴ λύση· νὰ τὸν ἀναγνώρισουν ὅλοι ἀσμένως ὡς μόνιμο φορέα τῆς πρώτης ἀρχῆς, δηλ. τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. «Λείπεται τοίνυν, ὅπερ ἔοικε πεφυκέναι, πείθεσθαι τῷ τοιούτῳ πάντας ἀσμένως, ὥστε βασιλέας εἶναι τοιούτους αἰδίοις ἐν ταῖς πόλεσιν» (1284 b 32).

Ἡ ἀριστοκρατία στηρίζεται καὶ αὐτὴ στὴν κατ' ἀρετὴν ὑπεροχὴ ὄχι τοῦ ἑνός, ἀλλὰ περισσότερων. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀνήκει καὶ σὲ αὐτοὺς ἡ πολιτικὴ ἐξουσία. Ἀλλὰ ἐδῶ γεννᾶται τὸ πρόβλημα σὲ ποιά τάξιν ἀνήκουν κατὰ πλειοψηφίαν αὐτοὶ ποὺ κατ' ἀρετὴν ὑπερέχουν, στοὺς εὐπόρους ἢ τοὺς ἀπορούς καὶ ἀναλόγως ἔχει τὸ ἀριστοκρατικὸ πολίτευμα ἕναν πιὸ ὀλιγαρχικὸ ἢ ἕναν πιὸ δημοκρατικὸ χαρακτήρα. Γίνεται ἔτσι ἡ ἀριστοκρατία ἀπὸ τὴ μίξιν τριῶν στοιχείων, τῶν εὐπόρων, τῶν ἀπόρων καὶ τῶν κατ' ἀρετὴν διαφερόντων. Ὄταν δὲ τοῦτο τὸ τελευταῖο στοιχεῖο ὑπερέχη, τότε ἡ ἀριστοκρατία πλησιάζει πολὺ στὴν ἰδεατὴ πολιτεία, ὅπου βέβαια ἡ κατ' ἀρετὴν ὑπεροχὴ δυνάμει ἀποκτᾶ μιὰν ἀνεπίτευκτὴν στὰ πράγματα καθολικότητα (1293 b 15, 1307 a 9).

Δημοκρατία καὶ μεσότητα.— Ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτεία, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε ὀρθὴ δημοκρατία, εἶναι ἕνα μῖγμα δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν στοιχείων. Καὶ ἡ μόνη διαφορὰ θὰ ἦταν ὅτι σὲ αὐτὴν πλεονάζουν τὰ στοιχεῖα, ποὺ δίνουν ἐξουσία στοὺς ἀπόρους ποὺ εἶναι κατὰ κανόνα καὶ οἱ περισσότεροι, καὶ μένουν λιγώτερα τὰ στοιχεῖα ἐξουσίας τῶν εὐπόρων, ποὺ εἶναι καὶ λιγώτεροι κατὰ κανόνα καὶ ἐξέχουν καὶ κατὰ τὸ γένος. Ἴσως αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ πιὸ σαφὴς διαφορὰ ἀριστοκρατίας καὶ πολιτείας· ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι τὸ πολίτευμα ὄχι τῶν εὐγενῶν, οὔτε κυρίως τῶν εὐπόρων, ἀλλὰ τῆς μέσης τάξης. Διότι ὅπου ἔχομε μιὰ κυριαρχίαν ἀπόλυτην, εἴτε τῶν πολλῶν ἀπόρων μόνον, εἴτε τῶν λίγων εὐπόρων καὶ εὐγενῶν μόνον, ἐκεῖ δὲν ἔχομε ὀρθὲς πολιτεῖες, ἀλλὰ παρεκβάσεις.

Στὸν προσδιορισμὸ τῆς πολιτείας, δηλαδὴ τῆς ὀρθῆς δημοκρατίας, ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἀρχὴν τῆς μεσότητας μὲ τὴν ὁποία προσδιώρισε τὴν ἀρετὴν. Ἄν ἡ μεσότητα εἶναι ἀρετὴ γιὰ τὰ ἄτομα, πρέπει νὰ εἶναι καὶ γιὰ τὰ πολιτεύματα. Σὲ κάθε πόλιν ἔχομε τοὺς σφόδρα εὐπόρους καὶ τοὺς σφόδρα ἀπόρους καὶ ἔχομε τρίτους τοὺς μέσους τούτων. (1295 b 2). Ὑγιὴς δημοκρατία ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου οἱ μέσοι αὐτοὶ ὑπερέχουν, γιὰτὶ ἀντιστέκονται καὶ στοῦ πλήθους τῶν ἀπόρων καὶ στῶν δυνατῶν εὐπόρων τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα καὶ δημιουργοῦν μιὰν ἰσορροπία μέσα στὸ κοινωνικόν

σύνολο. Ὁ μέσος εὐκολώτερα ὑποτάσσεται στίς ἐπιταγές τοῦ λόγου· «ὑπέρκαλον δὲ ἢ ὑπερίσχυρον, ἢ ὑπερευγενῆ, ἢ ὑπερπλούσιον, ἢ ταναυ-
τία τούτοις, ὑπέρπτωχον ἢ ὑπερασθενῆ καὶ σφόδρα ἄτιμον, χαλεπὸν τῷ
λόγῳ ἀκολουθεῖν, γίνονται γὰρ οἱ μὲν ὑβρισταὶ καὶ μεγαλοπόνηροι μᾶλ-
λον, οἱ δὲ κακοῦργοι καὶ μικροπόνηροι λίαν». (1295 b 6). Σὲ αὐτοὺς
τούς μέσους λοιπὸν εἶναι ἀνάγκη νὰ στηριχθῆ ἡ ὑγιὴς δημοκρατία.
Ἐνῶ ὅμως μιὰ τέτοια πολιτεία εἶναι ἱστορικᾶ δυνατὴ, συμβαίνει νὰ
εἶναι πολὺ σπάνια. Στὴν πραγματικότητά οἱ πολιτεῖες εἴτε κλίνουν
πρὸς τὴν ὑπεροχὴ τῶν πολλῶν εἴτε πρὸς τὴν ὑπεροχὴ τῶν ὀλίγων εὐπό-
ρων. Ἔτσι ἡ «πολιτεία», ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης τὴν προσδιορίζει,
εἶναι μιὰ πολιτεία πραγματοποιήσιμη, διάφορη ἀπὸ τὴν ἰδεατὴ πο-
λιτεία, ἀλλὰ πολὺ κοντὰ σὲ αὐτήν, πού ὅμως πολὺ σπάνια, σχεδὸν
ποτέ, δὲν πραγματοποιεῖται.

Οἱ παρεκβατικὲς πολιτεῖες.— Ἀπὸ τίς μὴ ὀρθὲς πολιτεῖες,
τίς παρεκβάσεις, ἡ χειρότερη εἶναι ἡ τυραννίδα, ὅπου ἓνας ἐξου-
σιάζει πρὸς ἀτομικὸ τοῦ ὄφελος. Ἀκολουθεῖ ἡ ὀλιγαρχία ὅπου ἐξου-
σιάζουν οἱ ὀλίγοι εὐποροὶ καὶ τέλος ἡ μὴ ὀρθὴ δημοκρατία, πού ἀπὸ
τίς παρεκβατικὲς πολιτεῖες εἶναι ἡ πλησιέστερη στίς ὀρθές.

Ἡ δικαίωση τῆς δημοκρατίας.— Στὴ δημοκρατία γενικᾶ
ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα, πῶς δικαιολογεῖται νὰ κατέχουν τὴν κύριαν
ἀρχὴ οἱ πολλοί, ὅταν ὑπάρχουν λίγοι ἄριστοι πού θὰ μπορούσαν
νὰ ἀσκήσουν καλλίτερα τὴν ἐξουσία; Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖον ὁ Ἀριστοτέλης
ἀναπτύσσει μιὰ θεωρία πού ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ὡς τὰ σήμερα ἐπιχεί-
ρημα ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας. Τὸ ἄθροισμα τῶν πολλῶν ποιοτικᾶ κα-
τωτέρων μ π ο ρ εῖ νὰ ἀποδώσῃ, στὸ σύνολό του, κάτι ποιοτικᾶ ἀνώ-
τερο ἀπὸ τὴ γνώμη ἑνὸς ἢ πολλῶν ποιοτικᾶ ἀνωτέρων. «Τοὺς γὰρ
πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστίν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται
συνελθόντες εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὡς ἕκαστον, ἀλλ' ὡς σύμ-
παντας (1281 a 44 κ. ε). Βέβαια τὸ ἐπιχείρημα ἰσχύει ὅταν οἱ
πολλοὶ διατηροῦν κάποια ποιοτικὴ στάθμη. Ἄν τὸ πλῆθος εἶναι «λίαν
ἀνδραποδῶδες» (1282 a 16) ἄλλες σκέψεις θὰ πρέπει νὰ πρυτανεύ-
σουν. Ὅπου ὅμως δὲν εἶναι λίαν ἀνδραποδῶδες, ἐκεῖ τὸ πλῆθος
μπορεῖ νὰ ἔχῃ χρήσιμη γνώμη καὶ στὴν ἐκκλησία καὶ στὰ δικα-
στήρια. Δὲν εἶναι ἀνάγκη οἱ πολλοὶ νὰ ξέρουν νὰ διαχειρίζονται
κρατικὲς ὑποθέσεις γιὰ νὰ ἀποφασίζουν γι' αὐτές· ἀρκεῖ νὰ μπο-
ροῦν νὰ κρίνουν ὅτι μιὰ διαχείριση τοὺς βλάπτει ἢ τοὺς ὠφελεῖ
(1282 a 17).

Μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀξία τῆς γνώμης τῶν πολλῶν,
πού δὲν εἶναι οὔτε οἱ ἄριστοι οὔτε καὶ ἀνδραποδῶδεις, ἐνισχύεται ἡ
ἀποψη ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ ἱστορικῶς ἐφικτὰ πολιτεύματα, ἐκεῖνο πού

πρέπει να θεωρηται το καλύτερο, είναι το πολίτευμα όπου επικρατεί ή μέση τάξη και όπου κατά κάποιον τρόπο συγκερνώνται δημοκρατικά και ολιγαρχικά στοιχεία. (1295 a 7).

Δικαίωση τῶν σχετικῶς ὀρθῶν πολιτειῶν.— Για να αποφανθούμε όμως σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ποιο πολίτευμα ταιριάζει, σε μια δεδομένη στιγμή, σε μια δεδομένη πόλη, θα πρέπει να εξετάσουμε και τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες. Γιατί οι τελευταίες αυτές μπορεί να είναι τέτοιες, ώστε σε μια συγκεκριμένη περίπτωση να είναι προτιμητέα μια θεωρητικά χειρότερη μορφή πολιτείας. Μια πόλη δεν σηκώνει πολίτευμα που δεν τὸ εὐνοεῖ τὸ «κρεῖττον μέρος τῆς πόλεως». (1296 b 15). Κρεῖττον δὲ δὲν εἶναι πάντα τὸ ὑπερέχον ἀριθμητικῶς. Μπορεῖ να εἶναι τὸ πῶς ὀλιγάριθμο πὸς ὑπερέχει ὁμως ποιοτικά. Κάθε προσπάθεια να ἐπιβάλλῃς ἓνα καλύτερο πολίτευμα εἶναι ἐπιζήμια, ἂν δὲν ἐπιδοκιμάζεται ἀπὸ τὸ κρεῖττον αὐτὸ μέρος. Ἡ θέληση αὐτοῦ τοῦ κρεῖττονος μέρους δὲν μπορεῖ να συμπίσθῃ με «σοφίσματα τῆς νομοθεσίας», (1297 a 36) ἔστω και ἂν ἀποβλέπουν στὸ καλύτερο. Ἔχει στὴν πράξη ἢ ἐπιβολὴ τοῦ καλύτερου ὄρια, πὸς ὅποιος θέλει να τὰ ξεπεράσῃ φθάνει στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα.

Δικαίωση τῶν νόμων.— Εἴτε ὁμως λίγοι ἢ πολλοὶ ἀσκοῦν τὴν κυρίαν ἀρχή, τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, γεννᾶται τὸ γενικὸ πρόβλημα, ἂν ἡ ἀρχὴ αὐτὴ πρέπει να ἀσκῆται ἄμεσα ἀπὸ ἀνθρώπους, ἔστω τοὺς ἀριστοὺς, ἢ με βάση πάγιους κανόνες δικαίου. Εἶναι γνωστὴ ἡ θέση τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ ἀναμβισβήτητη διαπίστωση πὸς καὶ ὁ Ἄριστοτέλης παραδέχεται, πὸς ὁ νόμος δὲν μπορεῖ να προβλέψῃ γιὰ ὅλες τὶς πάντα εἰδικὲς περιπτώσεις πὸς ἐμφανίζονται καὶ θεσπίζει γενικὸς κανόνες, πὸς πᾶνε να βιάσουν τὰ πράγματα. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἄριστοτέλης, μὴ ἀναχωρώντας, ὅπως ὁ Πλάτων, ἀπὸ τὸν ἰδεατὸ τύπο τοῦ ἀρχοντος, τὸν βασιλικὸν ἄνδρα, γίνεται ὁ πῶς θερμὸς ὑποστηρικτῆς τῆς ἀντίληψης, ὅτι μόνον τὸ κράτος τοῦ νόμου ἀσφαλίζει τὴν καλὴ λειτουργία κάθε ὀρθῆς πολιτείας καὶ μονάχα ὅπου οἱ νόμοι με τὴν γενικότητά τους δὲν φθάνουν να ρυθμίσουν τὰ πράγματα, θα πρέπει ἐλεύθερα να κινηθοῦν οἱ ἀρχοντες «... δεῖ τοὺς νόμους εἶναι κυρίους, κειμένους ὀρθῶς, τὸν ἀρχοντα δέ, ἂν τε εἷς, ἂν τε πλείους ὦσι, περὶ τούτων εἶναι κυρίους περὶ ὅσων ἐξαδυνκτοῦσιν οἱ νόμοι λέγειν ἀκριβῶς, διὰ τὸ μὴ ράδιον εἶναι καθόλου δηλῶσαι περὶ πάντων». (1282 b 3). Ἄλλὰ καὶ τότε βέβαια ὁ ἀρχων, ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὸ νόμο θα ἀποφασίσῃ «τῆ δικαιοτάτῃ γνώμῃ», (1287 a 26) σύμφωνα δηλαδή με τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Παρ' ὅλα τὰ πλεονεκτήματα πὸς ἔχει ἡ κρίση ἢ προσαρμοσμένη στὴ συγκεκρι-

μένη πραγματικότητα, είναι καλύτερη ή γενική ρύθμιση ως τὸ ὄριον ὅπου μπορεῖ νὰ φθάσῃ, γιατί ὁ γενικός νόμος εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ λόγου, τοῦ νοῦ, καὶ αὐτὸς πρέπει σὲ ἐσχατὴ ἀνάλυση νὰ κυβερνάῃ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. «Ὁ μὲν οὖν τὸν νόμον κελεύων ἄρχειν, δοκεῖ κελεύειν ἄρχειν τὸν θεὸν καὶ τὸν νοῦν μόνους, ὁ δ' ἀνθρώπος κελεύων, προστίθῃσι καὶ θηρίον» (Πολ. 1287 a 29). «Δι' ὃ οὐκ ἐῷμεν ἄρχειν ἀνθρώπον, ἀλλὰ τὸν λόγον. (Ἡθ. Νικ. 1133 b 35). Ὁ Ἀριστοτέλης μένοντάς στή σφαῖρα τῆς πραγματικότητος βλέπει καὶ τὸν ἄριστό τῶν ἀνθρώπων θυμὰ ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν, ἐνῶ ὁ νόμος εἶναι ἕνας ἀποκρυσταλλωμένος λόγος χωρὶς πάθος «... ἄνευ ὀρέξεως νοῦς ὁ νόμος ἐστίν». (Πολ. 1287 a 34).

Ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν. Ἐνα ἄλλο γενικὸ πρόβλημα ποῦ ἐπίσης ἀπασχόλησε, ὕστερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, καὶ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ λειτουργικὴ διάκριση τῆς πολιτείας. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν γνωρίζει τὴ διάκριση τῶν τριῶν λειτουργιῶν ἢ ἐξουσιῶν, ὅπως τὴν διδάξαν ὁ Locke καὶ ὁ Montesquieu, ἀν καὶ ὀρολογικὰ φαίνεται νὰ μοιάζῃ, σὲ αὐτήν. Τὸ πρῶτο μῦριον τῆς πολιτείας εἶναι κατ' αὐτὸν «τὸ βουλευόμενον περὶ τῶν κοινῶν» στὸ ὁποῖον, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν νομοθετικὴν λειτουργίαν, περιλαμβάνονται καὶ σπουδαιότατες ἀρμοδιότητες, κατὰ τὴ σύγχρονη ἀποψή, τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Δεύτερο μῦριον εἶναι τὸ «περὶ τὰς ἀρχάς» ποῦ ἀνταποκρίνεται στὴ δική μας ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ἀπορφανισμένη ὅμως ἀπὸ πολλὰς ἀρμοδιότητές της καὶ τρίτο μῦριον εἶναι «τὸ δικάζον». (1299 b 37). Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης διαβλέπει μιὰ κύρια ἀρχὴ τῆς πολιτείας, τὸ βουλευόμενον καὶ δύο δευτερεύουσες λειτουργίες, ποῦ διεκπεραιώνουν τὶς θελήσεις τῆς πρώτης στὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις. Εἶναι ἄρα γε αὐτὴ ἡ διάκριση, ὅταν φύγωμε ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς ἀλληλοεξουδετέρωσης, ἢ τῆς ἀμοιβαίας ἐξισορρόπησης τῶν ἐξουσιῶν, τόσο ξένη καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα; Δὲν εἶναι ἄρα γε πιὸ κοντὰ σὲ αὐτὴν ἀπὸ τὴν κλασσικὴν διάκριση τῶν ἐξουσιῶν; Μὲ βάση πάντως τὴ διάκριση αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης προχωρεῖ σὲ μιὰ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῆς συγκρότησης τῶν καθ' ἕκαστον ἀρχῶν τῆς πολιτείας καὶ τῶν ὄρων ποῦ πρέπει νὰ πληροῦν ὅσοι τὶς καταλαμβάνουν. (1321 b 4). Πρὸ παντὸς ὅμως μὲ βάση τὴ διάκριση αὐτὴ τῶν μωρίων καὶ τὴν ἰδιαίτερη σύσταση τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτά, προχωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν εἰδικώτερη ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῶν πολιτευμάτων καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ των περιεχομένου.

Ἡ ὑποκειμενικὴ σύσταση τῆς κυρίας ἀρχῆς τοῦ βουλευομένου ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς πολιτείας. Ὅταν τὸ βουλευόμενον ἀποτελεῖται, γιὰ τὶς κυριώτερες ἀρμοδιότητές του, ἀπὸ

ὄλους τοὺς πολῖτες, τότε τὸ πολίτευμα ἔχει δημοκρατικὸ χαρακτῆρα (1298 a 10). "Ὅταν μόνον μερικοὶ ἀποτελοῦν τὸ βουλευόμενον στίς κύριες τοῦ ἀρμοδιότητες, τότε τὸ πολίτευμα εἶναι ὀλιγαρχικὸ (1298 a 10). "Ὅταν ἄλλες μὲν οὐσιώδεις ἀρμοδιότητες τοῦ βουλευόμενου ἀσκοῦν ὅλοι καὶ ἄλλες μερικοὶ μόνον, τότε χαρακτηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ πολίτευμα εἴτε ὡς ἀριστοκρατικὸ εἴτε ὡς ὀρθὴ δημοκρατία, δηλαδή, «πολιτεία» (1298 b. 5), ἀναλόγως τοῦ τρόπου ποῦ γίνεται ἢ ἐκλογή τῶν ἀρχόντων μὲ ψηφοφορία ἢ μὲ κλῆρο.

III

Μεταβολές καὶ φθορὰ πολιτευμάτων. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα προχωρεῖ στὸ πρόβλημα τῆς μεταβολῆς τῶν πολιτευμάτων. Ἐρευνᾷ τὰ αἷτια τῶν ἀνωμάτων μεταβολῶν, τὰ αἷτια τῆς φθορᾶς τῶν πολιτευμάτων καὶ τοὺς τρόπους θεραπείας ἀπὸ τὴν φθορὰν αὐτή. Προτάσσει μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποῦ ἰσχύει γιὰ κάθε περίπτωση. Πρώτη ἀφορμὴ τῶν στάσεων καὶ τῶν ἐπαναστάσεων εἶναι ἡ ἀνισότης, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται κυρίως ὡς ἐσφαλμένη ἀντίληψη περὶ ἰσότητος. "Ὅταν σὲ μιὰ δημοκρατία νομίζουν οἱ πολλοὶ ὅτι εἶναι ὅλοι ἴσοι καθ' ὅλα, διότι εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ὅλοι ἐξ ἴσου ἐλεύθεροι ἢ σὲ μιὰ ὀλιγαρχία ὅτι εἶναι οἱ πολῖτες ἀνισοὶ καθ' ὅλα ἀναμεταξύ τους, διότι εἶναι ἀνισοὶ στὸ θέμα τοῦ πλούτου, προφανῶς ἀπὸ μονόπλευρες ἀντιλήψεις προσβάλλεται ἡ ἀληθινὴ ἔννοια τῆς ἰσότητος, ποῦ κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ εἶναι ἰσότητα ἀξίας καὶ ἀριθμητικὴ ἰσότητα μόνον ἐκεῖ ὅπου τοῦτο εἶναι λογικῶς δυνατό, ὅπως στὴν ἰσότητα τοῦ πλούτου. Ἡ πραγματικὴ δηλαδή ἰσότητα εἶναι ἡ ἀνισότης τῆς ἀξίας, τῆς ἀρετῆς. Οἱ κατ' ἀρετὴν διαφέροντες θὰ ἦσαν οἱ μόνοι ποῦ δικαιολογημένα θὰ ἐστασίαζαν, ἀλλ' ἀκριβῶς αὐτοὶ τὸ πράττουν σπανιώτερα. «Πάντων δὲ δικαιοτάτα μὲν ἂν στασιάσκειν, ἥκιστα δὲ τοῦτο πράττουσιν, οἱ κατ' ἀρετὴν διαφέροντες». (1301 a 39). Ἐπειδὴ ὅμως αὐτοὶ οἱ κατ' ἀρετὴν διαφέροντες σπανίζουν, γι' αὐτὸ ἀφορμὴ ἀνισοτήτων εἶναι ἢ οἱ δημοκρατικοὶ ἢ οἱ ὀλιγαρχικοί: καὶ αὐτοὶ, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν κατ' ἀξίαν ἰσότητα, παλεύουν γιὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἰσότητα, ὃ καθένας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του. Καὶ ὅσο πιὸ ἀντίθετες οἱ ἀπόψεις σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, τόσο πιὸ ἔντονοι οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες· ἐνῶ ὅταν πρυτανεύῃ ἓνα πνεῦμα μεσότητος, τότε οἱ ἀντιθέσεις ἀμβλύνονται. Σὲ αὐτὸ ὅμως τὸ πνεῦμα εἶναι πλησιέστερο, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ πολίτευμα τῆς δημοκρατίας. (1302 a 13).

Ἐξετάζοντας τίς ποικίλες ἀφορμὲς τῶν στάσεων κάνει δυὰ ση-

μαντικές ακόμη παρατηρήσεις που ισχύουν για κάθε τόπο και για κάθε εποχή. «Γίνονται μὲν οὖν αἱ στάσεις οὐ περὶ μικρῶν ἀλλ' ἐκ μικρῶν, στασιάζουσι δὲ περὶ μεγάλων». (1303 b 19). Γι' αὐτὸ και οἱ μικρὲς ἀνωμαλίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ξεσπάσουν στάσεις, πρέπει νὰ προσέχωνται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γιὰ νὰ προλαμβάνωνται οἱ στάσεις στὴ γένεσή τους. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ σχετικὴ παρατήρηση, ὅτι παρεκκλίσεις μικρὲς ἀπὸ τοὺς κειμένους νόμους, σιγά-σιγά, μὲ μιὰν ἀδιόρατη σχεδὸν διολίσθηση, δημιουργοῦν ἀδόκητα βαθειὲς ἀλλοιώσεις στὰ πολιτεύματα. «Ἔτι διὰ τὸ παρά μικρόν. Λέγω δὲ παρά μικρόν, ὅτι πολλάκις λανθάνει μεγάλη μετάβασις τῶν νομίμων, ὅταν παρορῶσι τὸ μικρόν». (1303 a 21).

Δημαγωγοὶ καὶ κόλακες.— Γι' αὐτὸ ἄλλωστε οἱ ἀλλοιώσεις τῶν πολιτευμάτων δὲν ὀφείλονται μόνον στὴ βία, ἀλλὰ και στὴν ἀπάτη. «Κινοῦσι δὲ τὰς πολιτείας, ὅτε μὲν διὰ βίας, ὅτε δὲ δι' ἀπάτης». (1304 b 8). Κύρια ὄργανα τῆς ἀπάτης εἶναι οἱ κόλακες τῶν ἰσχυρῶν καὶ οἱ κόλακες τοῦ πλήθους. Καὶ οἱ ἰσχυροὶ καὶ τὸ πλῆθος εἶναι ἐξ ἴσου θύματα τῶν κολάκων· καὶ οἱ δυὸ τοὺς τιμοῦν. «Διὸ καὶ ὁ κόλαξ παρ' ἀμφοτέροις ἔντιμος, παρά μὲν δήμοις ὁ δημαγωγὸς (ἔστι γὰρ δημαγωγὸς τοῦ δήμου κόλαξ) παρά δὲ τοῖς τυράννοις οἱ ταπεινῶς ὀμιλοῦντες, ὑπερ ἔστιν ἔργον κολακείας». (1313 b 39). Καὶ οἱ μὲν τυράννοι γι' αὐτὸν τὸ λόγον γίνονται «πονηρόφιλοι» «Καὶ γὰρ διὰ τοῦτο πονηρόφιλον ἢ τυραννίς· κολακευόμενοι γὰρ χαίρουσιν· τοῦτο δ' οὐδ' ἂν εἷς ποιήσειε φρόνημα ἔχων ἐλεύθερον, ἀλλὰ φιλοῦσιν οἱ ἐπιεικεῖς, ἢ οὐ κολακεύουσιν. Καὶ χρήσιμοι οἱ πονηροὶ εἰς τὰ πονηρά, ἢ λω γὰρ ὁ ἦλος, ὥσπερ ἢ παροιμία». (1314 a 2). Οἱ δῆμοι ἐξ ἄλλου ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν τυράννων γίνονται «μόναρχοι», τυράννοι. «Μόναρχος γὰρ ὁ δῆμος γίνεται σύνθετος εἰς ἐκ πολλῶν» (1292 a 11) καὶ κατατυραννεῖ τοὺς «βελτίονας». Καὶ τὸ μέσον ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ δημαγωγοὶ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ εἶναι ἢ κατάργηση τῶν μόνιμων θεσμῶν, ἢ κατάλυση τῶν νόμων, καὶ ἢ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας διὰ ψηφισμάτων, ποὺ εἶναι κανόνες εὐκαιριακοί, ἀνάλογοι μὲ τὶς διαταγὲς τοῦ τυράννου. «Αἴτιοι δ' ἐπὶ τοῦ εἶναι τὰ ψηφίσματα κύρια, ἀλλὰ μὴ τοὺς νόμους οὔτοι (δηλ. οἱ δημαγωγοὶ) παρά τοῖς δήμοις...» (1292 a 24). Κεντρικὴ ὅμως πάντοτε τοῦ Ἀριστοτέλη σκέψη εἶναι ἡ μεσότης. Τῇ φθορᾷ τῶν πολιτευμάτων τὴν προκαλοῦν οἱ ἐνέργειες ποὺ τὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἐξισορροποῦνται οἱ ἀντίθετες ροπές.

Ἡ μεσότης ὡς μέσον θεραπείας.— Ἡ ἐπιστροφή ἀντίθετα καὶ ἡ ἐμμονὴ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς μεσότητος, αὐτὴ συντηρεῖ καὶ σώζει τὰ καθεστῶτα. Καὶ σημειώνει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι αὐτὴ ἡ με-

σότητα πού σημαίνει και μετριοπάθεια στα πολιτικά ήθη δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι διατυπωμένη στους νόμους. Πρέπει καὶ ἡ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας νὰ μὴ βγαίνει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ μέτρου καὶ τῆς μετριοπάθειας. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε συμβαίνει χειρότερα πολιτεύματα νὰ εἶναι πιὸ σταθερὰ καὶ ὠφέλιμα ἀπὸ ἄλλα καλύτερα, μόνο καὶ μόνο γιατί οἱ πολιτικὲς ἐξουσίες ἀσκοῦνται μὲ μετριοπάθεια. «Ἔτι δ' ὄραν ὅτι ἐναι μένουσιν οὐ μόνον ἀριστοκραταὶ ἀλλὰ καὶ ὀλιγαρχία οὐ διὰ τὸ ἀσφαλεῖς εἶναι τὰς πολιτείας, ἀλλὰ διὰ τὸ εὖ χρῆσθαι τοὺς ἐν ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ἐξω τῆς πολιτείας καὶ τοῖς ἐν τῷ πολιτεύματι» (1308 a 3). Καὶ τὸ εὖ χρῆσθαι συνίσταται σὲ μιὰ συνεχῆ προσπάθεια νὰ καθιστᾶ κατὰ κάποιο μέτρο καὶ τοὺς ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας κοινωνοὺς τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἀγαθῶν τῆς καὶ σὲ μιὰ ρύθμιση τῶν ἀρχῶν κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ μὴν διαρκῆ πολὺ ἡ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Στερεώτερα εἶναι τὰ πολιτεύματα ὅπου ἐκεῖνοι πού ἐξουσιάζουν φροντίζουν πρὸ παντὸς ἐκείνους πού εἶναι ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας «Ἐν μὲν ταῖς δημοκραταῖς τῶν εὐπόρων φείδεσθαι... ἐν δ' ὀλιγαρχία τῶν ἀπόρων ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι πολλήν» (1309 a 15—25.). «Συμφέρει δὲ καὶ ἐν δημοκρατία καὶ ἐν ὀλιγαρχία τῶν ἄλλων ἡ ἰσότητα ἢ προεδρίαν νέμειν τοῖς ἡττον κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας, ἐν μὲν δήμῳ τοῖς εὐπόροις, ἐν δ' ὀλιγαρχία, τοῖς ἀπόροις, πλὴν ὅσαι ἀρχαὶ κύριαί τῆς πολιτείας» (1309 a 28). Χωρὶς λοιπὸν νὰ παραχωροῦνται στους ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας οἱ κύριες ἀρχές, τὰ ἀποφασιστικῆς σημασίας λειτουργήματα, ἐπιβάλλεται κάθε ἄλλη φροντίδα γιὰ τοὺς ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας καθὼς καὶ ἡ παραχώρηση σὲ αὐτοὺς δευτερευουσῶν λειτουργιῶν. Εἶναι καὶ αὕτη ἡ σκέψη ἐφαρμογὴ τῆς μεσότητος στὴ ζωὴ τῶν πολιτειῶν. Ἀπὸ τὴν καλὴν ἐφαρμογὴ τῆς πρὸς παντὸς σώζονται οἱ πολιτεῖες.

Διολίσθησις πρὸς τὴν παρανομία.— Ἀλλὰ καὶ στίς πολιτεῖες ὅπου πρυτανεύει αὕτη ἡ ἀρχὴ τῆς μεσότητος, στίς «εὖ κεκραμένες» πολιτεῖες, εἶναι ἀνάγκη νὰ τηροῦνται οἱ νόμοι χωρὶς καμμιὰ παρέκκλιση. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἐδῶ τονίζει τοὺς κινδύνους πού ἐγκυμονεῖ ἡ ἀδιόρατη διολίσθησις, μὲ μικρὲς κάθε φορὰ τροποποιήσεις, ἀπὸ τὴν βασικὴν ἀρχὴ τοῦ νόμου. «Εἴπερ ἄλλο τι δεῖ τηρεῖν ὅπως μὴθὲν παρανομῶσι, καὶ μάλιστα τὸ μικρὸν φυλάττειν λανθάνει γὰρ ἐπεισδύουσα ἢ παράβασις, ὥσπερ τὰς οὐσίας αἱ μικραὶ δαπάναι δαπανῶσι πολλάκις γινόμεναι. λανθάνει δὲ ἡ μετάβασις διὰ τὸ μὴ ἀθρόα γίνεσθαι, παραλογίζεται γὰρ ἡ διάνοια ὑπ' αὐτῶν, ὥσπερ ὁ σοφιστικὸς λόγος, «εἰ ἕκαστον μικρὸν, καὶ πάντα». Τοῦτο δ' ἐστὶ μὲν ὡς, ἐστὶ δ' ὡς οὐ· τὸ γὰρ ὅλον καὶ τὰ πάντα οὐ μικρὸν, ἀλλὰ σύγκειται ἐκ μικρῶν» (1307 b 32). Διατυπώνει καὶ

ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης μιὰ παρατήρηση πού ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς πολιτείες καὶ γιὰ ὅλους τοὺς καιροὺς.

Αὐτὰ τὰ ὀλισθήματα συχνὰ ἀποφεύγονται ὅταν βρίσκονται σὲ κίνδυνο αὐτοὶ πού ἐξουσιάζουν. Γιατὶ τότε, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ κινδύνου, προσέχουν σὲ κάθε τους βῆμα ὥστε νὰ διασωθῇ ἡ ἐξουσία τους καὶ γενικὰ τὸ πολίτευμα (1308 a 25). «Ὡστε δεῖ τοὺς τῆς πολιτείας φροντίζοντας φόβους παρασκευάζειν, ἵνα φυλάττωσι καὶ μὴ καταλύωσιν ὥσπερ νυκτερινὴν φυλακὴν τὴν τῆς πολιτείας τήρησιν» (1308 a 27).

Προσαρμογὴ τῆς παιδείας στὸ πολίτευμα.— Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια μέσα γιὰ τὴ διαφύλαξιν τῶν πολιτευμάτων θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν προσαρμογὴ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν στὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος, πρᾶγμα πού ἔχει γιὰ προϋπόθεσιν τὴν παιδείαν τῶν πολιτῶν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ πολιτεύματος. «Μέγιστον δὲ πάντων τῶν εἰρημένων πρὸς τὸ διαμένειν τὰς πολιτείας, οὐ νῦν ὀλιγαροῦσι πάντες, τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας» (1310 a 14). Καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει νὰ κάνουν οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἢ οἱ δημοκρατικοὶ ὅ,τι τοὺς εἶναι εὐχάριστο, ἀλλὰ ὅ,τι εἶναι σκόπιμο γιὰ νὰ διατηρηθοῦν τὰ πολιτεύματά τους. «Ἔστι δὲ τὸ πεπαιδεῦσθαι πρὸς τὴν πολιτείαν οὐ τοῦτο, τὸ ποιεῖν οἷς χαίρουσιν οἱ ὀλιγαρχοῦντες ἢ οἱ δημοκρατίαν βουλόμενοι, ἀλλ' οἷς δυνήσονται οἱ μὲν ὀλιγαρχεῖν οἱ δὲ δημοκρατεῖσθαι». (1310 a 20).

Πῶς διατηροῦνται οἱ τυραννίδες.— Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιερώνει ξεχωριστὲς παρατηρήσεις στὰ μέσα τὰ χρήσιμα στὴ διατήρησιν τῶν μοναρχικῶν καθεστώτων, τῆς βασιλείας καὶ τῆς τυραννίδος. Καὶ γιὰ μὲν τὴ βασιλείαν τονίζει πάλι πῶς ὁ περιορισμὸς τῶν ἐξουσιῶν τοῦ βασιλέως ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο μέσον γιὰ τὴ διατήρησίν της. Ὅσο γιὰ τὴν τυραννίδα, γιὰ τὴ διατήρησίν της ὑπάρχουν δύο δρόμοι, ὁ βίαιος καὶ ὁ ἡπιος. Ὁ τύραννος ἢ θὰ τρομοκρατήσῃ τοὺς πολῖτες ἢ θὰ τοὺς κολακεύσῃ. Ἄν ἀκολουθήσῃ τὸν πρῶτον δρόμον, θὰ βιαιοπραγῇ συνεχῶς ἐναντίον τῶν διαφωνούντων, θὰ ἀπαγορεύῃ τὶς ὁμαδικὰς ἐκδηλώσεις, τὶς «ἐταιρίες» τῶν πολιτῶν, θὰ δημιουργῇ συνεχῶς ἀφορμὰς πολέμου γιὰ νὰ ἀπασχολῇ τὸ λαὸν μὲ ἐξωτερικὰ ζητήματα, καὶ ἐν τῷ μεταξύ στὸ ἐσωτερικὸν θὰ παρακολουθῇ τοὺς πολῖτας μὲ «ῥακαστάς» καὶ μὲ προσαγωγεῖς, πού κάποτε εἶναι καὶ γυναῖκες, ὅπως οἱ «ποταγωγίδες» τοῦ Διονυσίου, (1313 b 13) καὶ θὰ προσπαθῇ νὰ ἐνσπείρῃ μεταξύ τους τὴν διχόνοιαν γιὰ νὰ εἶναι ἀδύνατον κάθε κοινὴ ἐναντίον του προσπάθεια. Ἄν ὁμοῦς ἀκολουθήσῃ τὸν ἡπιον δρόμον, τότε θὰ κολακεύῃ τὸν ὄχλον, θὰ κἀνῃ πολλὰ δημόσια ἔργα, θὰ φροντίζῃ νὰ εἶναι ἄψογος ὁ ἰδιωτικὸς βίος τῆς οἰκο-

γενείας του, θά είναι προσεκτικός στή διαχείριση τοῦ δημοσίου χρήματος, θά ἐμφανίζη τόν ἑαυτό του σεμνό καί θεοφοβούμενο καί γενικά θά προσπαθῆ νά κάνη τούς πολῖτες νά λησμονοῦν τήν τυραννίδα του.

Σειρά διαδοχῆς τῶν πολιτευμάτων. "Όταν ἓνα ἀπό ὅλα αὐτά τὰ ἔξη πολιτεύματα καταρρεύσῃ ἐγκαθιδρύεται ἓνα ἄλλο. Ποιό θά εἶναι αὐτό, κατά τόν Ἀριστοτέλη, ἐξαρτᾶται ἀπό τίς κάθε φορά ειδικές συνθηκῆς. Γενική πρόβλεψη δέν μπορεῖ νά γίνῃ καμμιά. Σέ αὐτό τὸ σημεῖο εἶναι φανερό ἡ ἀντίθεσή του μέ τόν Πλάτωνα πού, καθώς ξερομε, προκαθορίζει μιᾶ πάγια σειρά διαδοχῆς τῶν πολιτικῶν καθεστώτων. (1316 a d).